

СЕКЦІЯ 1 ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

УДК 330.101

Айвазовський В.В.

аспірант

Інституту економіки та прогнозування
Національної академії наук України

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПІВ СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ

THE INSTITUTIONALIZATION OF THE PRINCIPLES OF SOCIAL JUSTICE

АНОТАЦІЯ

У статті показано відмінності між нормами та правилами, їх характерні функції. Досліджено процес становлення соціальної справедливості як інституту. Виокремлено етапи процесу такої інституціоналізації. Розглянуто місце соціальної справедливості в процесі суспільного виробництва. Визначено соціальну справедливість як інститут.

Ключові слова: соціальна справедливість, інститут, правила, норми, інституціоналізація, суспільне виробництво.

АННОТАЦІЯ

В статье показаны различия между нормами и правилами, характерные для них функции. Исследован процесс становления социальной справедливости как института. Выделены этапы процесса такой институционализации. Рассмотрено место социальной справедливости в процессе общественного производства. Дано определение социальной справедливости как института.

Ключевые слова: социальная справедливость, институт, правила, нормы, институционализация, общественное производство.

ANNOTATION

The differences between the rules and regulations, their characteristic features have been showed. The process of formation of social justice as an institution has been investigated. The stages of institutionalization of social justice as an institution has been determined. The place of social justice in the process of social production has been showed. The definition of social justice as an institution has been proposed.

Keywords: social justice, institution, rules, regulations, institutionalization, social production.

Постановка проблеми. Значні економічні потрясіння, з якими людство зіштовхнулося впродовж останніх десятиліть, зростання нерівності доходів та рівня майнової нерівності населення більшості країн світу та інші чинники стали тими факторами, які призвели до актуалізації досліджень, присвячених проблемам соціальної справедливості. У таких умовах проблема забезпечення соціальної справедливості, виходячи на перший план, потребує теоретичного осмислення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблем, пов'язаних із соціальною справедливістю, присвячені роботи багатьох учених та різних організацій, серед них: М. Адамс, Г. Бірхофф, М. Лернер, К. Норберг, Е. Лібанова, М. Вахтіна, С. Тютюннікова, В. Геєць, А. Гриценко та ін.

Водночас більшість дослідників розглядають соціальну справедливість як соціально-філософську категорію, вивчають її практичні прояви. Слід зазначити, що М. Вахтіна в дослідженні «Інституційні основи справедливої ринкової економіки» теж не приділяє достатньої уваги теоретичному осмисленню соціальної справедливості.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. З огляду на зазначене, не отримало достатнього теоретичного осмислення функціонування інституту соціальної справедливості.

Мета статті полягає у дослідженні процесу інституціоналізації принципів соціальної справедливості. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити низку завдань, зокрема:

- розкрити сутність категорії «інститут»;
- показати відмінності між нормами та правилами, їх характерні ознаки;
- виокремити етапи інституціоналізації, дослідити їх характерні ознаки;
- дати визначення інституту соціальної справедливості.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Цілеорієнтованість економіки не лише на забезпечення людей матеріальними благами та послугами, а й на ефективну реалізацію концепції справедливості передбачає деякі особливості господарського порядку. Так, він включає в себе ідентифікацію принципів справедливості, наявність етикоорієнтованих соціальних інститутів та систему мотивації суб'єктів господарювання, яка включає не лише зовнішні, а й внутрішні стимули підпорядкування нормам.

Такий господарський порядок найбільшою мірою забезпечує стійкість форм організації господарської діяльності, координованість та ефективність поведінки суб'єктів господарювання.

Під категорією «інститут» у науковій літературі розуміються порядки, устрої та настанови, які регулюють соціальні взаємодії та створені людиною. Оскільки інститути забезпечують прогнозованість відносин між економічними суб'єктами, створюють необхідну для виживання суспільства міру підпорядкування приват-

них інтересів груповим та суспільним, їх часто визначають як способи забезпечення координації між людьми та суспільством [6, с. 62].

В економічній літературі інститути найчастіше розуміються як норми та правила поведінки, включаючи пристрої, що забезпечують їх дотримання, структурують та організують взаємодію між людьми [5, с. 17].

Будь-яке правило базується на явних та неявних нормах, спонукаючи учасників до тих чи інших дій. При цьому між нормами та правилами слід вирізнити декілька принципових відмінностей.

Передусім норми не орієнтовані на досягнення конкретного результату. Вони лише в загальному вигляді зобов'язують до якоїсь дії, тоді як правила визначають поведінку агентів у конкретних ситуаціях вибору або дають можливість завчасно оцінити результати від обрання тієї чи іншої стратегії.

Другою відмінністю є те, що норми здебільшого містять мотиваційний складник, що включає в себе бажання людини слідувати їм. Правила ж більшою мірою об'єктивовані. Норми задають приписи по широких класах дій у формі правил, що дають змогу (чи, навпаки, забороняють) той чи інший тип поведінки в конкретних ситуаціях. Саме тому якщо приписи по класах дій стосуються позиції «що робити – що не робити», то до приписів конкретних дій можна віднести позицію «якщо виконується умова А, то потрібно обирати стратегію В».

Із вищевикладеного можемо зробити висновки про те, що норми та правила виконують важливі універсальні функції щодо забезпечення та підтримки господарського порядку. Вони виступають своєрідними обмежувачами, які впливають на набір альтернатив як у ситуації приватного вибору, так і в більш складній ситуації суспільного вибору (*обмежувальна функція*).

По-друге, вони є носіями інформації, забезпечують передбачуваність поведінки інших суб'єктів (*інформаційна функція*).

По-третє, не дають людям змоги заважати один одному своїми діями та запобігають можливій шкоді від випадкової і безладної поведінки, вказують на наявні домовленості (*координаційна функція*).

По-четверте, створюють сталість та дають змогу успішніше реалізовувати довгострокові цілі (*планова функція*).

Крім того, норми та правила виконують *транзакційну* функцію, пов'язану з мінімізацією затрат на досягнення угод та захист від агресивної зовнішньої середовища.

Таким чином, норми та правила, а також механізми, що забезпечують їх дотримання, не лише обмежують діяльність, але й значною мірою допомагають, забезпечуючи соціальну рівновагу, консенсус та еволюцію економічної системи.

Слід зауважити, що процес інституціоналізації соціальної справедливості в економіці

пов'язаний із закріпленням відповідних принципів та взірців господарської поведінки.

Під *інституціоналізацією* слід розуміти процес визначення і закріплення норм, правил та зразків поведінки, що розділяються більшістю, привнесення їх в систему, яка здатна діяти в напрямі досягнення певної мети.

Інституціоналізація принципів справедливості включає в себе декілька етапів, що дають змогу ідентифікувати її функціонал, який має визначний вплив на соціально-економічні відносини.

Передусім на *першому етапі* відбувається усвідомлення, осмислення та прийняття концепції соціальної справедливості, яка виражена в конкретних нормативних вимогах та настановах. Указані вимоги та настанови повинні мати ціннісно-змістову спрямованість, що надасть системі етико-соціальної орієнтації. Окрім того, така спрямованість сприятиме впорядкуванню дій різних учасників економічного процесу та забезпечить солідарність і узгодженість дій. Це тим більш важливо, оскільки концепція соціальної справедливості завжди конкретна. Крім того, вона повинна відповідати конкретному культурному і інституційному контексту, характерному для тієї чи іншої країни.

На *другому етапі* відбувається вироблення та прийняття норм і правил. При цьому їхній зміст повинен відповідати загальній меті забезпечення соціальної справедливості в конкретній економічній системі. Кожен з етапів має визначне значення для розвитку мотивації господарюючих суб'єктів щодо добровільного дотримання правил. У разі визнання та прийняття принципів справедливості суб'єкти господарювання можуть успішно інтерналізувати необхідність дотримання норм. При цьому вони стануть органічною частиною цілого.

Третій етап інституціоналізації полягає в налагодженні дієвого механізму, пов'язаного з практичним застосуванням та підтримкою норм і правил, становленням інституційних інструментів. Подібні інструменти дають змогу успішно справлятися з порушеннями даного механізму тими чи іншими формами заохочення чи примусу. Інститути покликані заохочувати дії суб'єктів у тому разі, коли вони співвідносяться з відповідними стандартами поведінки. Крім того, вони мають запобігати відхиленню від вимог таких стандартів, тобто впорядковувати та спрямовувати суспільний процес у потрібному напрямі, якщо відбувається подібне відхилення.

Неоінституціоналісти визнають факт неоднорідності норм, які мають вирішальне значення в питанні забезпечення соціальної справедливості в економіці. Так В. Радаєв, Я. Кузьмінов, А. Яковлев як фундаментальний виділяють рівень культурних традицій та цінностей. На їхню думку, культурні традиції наділені достатньою сталістю, адже їх відтворення пов'язане множиною ниток зі специфічними стилями життя, способами сприйняття інформації, довірою між людьми.

При цьому цінності як вищі стандарти поведінки є ще більш надійним інструментом, який регулює широкі області поведінки даного суспільства.

В ракурсі вищеназваної теоретичної позиції Я. Кузьмінов, К. Бендукідзе та М. Юдкевич дають порівняльну характеристику категорій «цінності» та «норми». Вони зазначають, що від цінностей залежать оцінки класів дій, тобто є відповідь на питання, що добре, а що погано.

Своєю чергою, дані оцінки визначають приписи по класах дій (норми), котрі допомагають знайти відповідь на питання, що робити, а що не робити, тоді як правила означають приписи щодо конкретних дій.

Слід зазначити, що використання багаторівневого підходу до аналізу норм та правил є найбільш продуктивним під час вирішення питання взаємозв'язку етики й економіки в процесі інституціоналізації справедливості.

У дослідженні цього питання слід передусім виходити з пріоритетності загальнолюдських норм справедливості, котрі засновані на вимогах людяності і справжньої гуманності. Загальнолюдські норми справедливості можливо розглядати як загальноприйняті, безумовні (тобто абсолютні) етичні вимоги, істинність яких залишається безсумнівною незалежно від того, виконуються вони чи ні.

По своїй суті вони схожі з нормами наказового типу і відповідають на питання про те, чого необхідно дотримуватися для того, щоб підтвердити істинну людяність у взаємовідносинах у суспільстві. При цьому природа загальнолюдських норм справедливості може розумітися по-різному. Вони можуть трактуватися як правила надісторичного порядку або як внутрішні настанови, що сприймаються розумом та совістю. Суть від цього залишається незмінною, адже вони зв'язані з непорушними моральними законами та лежать в основі забезпечення вимог людяності та істинної гуманності.

Проте поняття загальнолюдської справедливості належним чином не розкриває змісту принципів соціальної справедливості. Критерії фіксують лише ті умови, котрі повинні виконуватися для того, щоб становище людини в господарській системі було істинно людським. Саме тому вони повинні отримувати доступну інтерпретацію і конкретизацію, що має відобразитися у влаштуванні інститутів.

Недостатньо просто оголосити людяність умовою досягнення соціальної справедливості в економіці, необхідно визначити основні принципи її досягнення в інституціональному устрої. А інакше загальногуманні настанови так і залишаться лише деклараціями, які не будуть реалізовані.

Зважаючи на те, що принципи соціальної справедливості визначаються з урахуванням конкретного стану суспільної системи, їх не можна віднести лише до прескриптивних норм. Вони також поєднують у собі ознаки дескриптивних норм, адже поширюються на реальні обставини і факти.

Норми загальнолюдської справедливості, виступаючи найбільш фундаментальними нормативними орієнтирами, задають основні параметри для влаштування інститутів, організації процесу господарської діяльності і отримання кінцевого результату. Однак для того щоб процес інституціоналізації соціальної справедливості відбувся, вони мають бути конкретизовані. А. Ріх визначив такі норми, як етико-економічні максими, оскільки вони разом з етичними установками вбирають у себе конкретні соціально-економічні умови та обставини, при цьому виділивши максими принципового характеру і максими дослідно-прагматичного типу.

До перших належать ті норми, які регулюють відносини, пов'язані з власністю та владою. До других – ті, котрі регулюють більш локальні порядки і влаштування, маючи більш приближений до реальних обставин зміст [6, с. 254].

Як ми бачимо, по мірі сходження до конкретного концепція соціальної справедливості в економіці реалізується у цілої низці нормативних настанов. Вони, своєю чергою, отримують інтерпретацію в приписах щодо здійснення конкретних дій, тобто в правилах.

Таким чином, уся система норм виявляється етично цілісною та спрямованою на те, щоб трансформувати економіку в істинно людську. Крім того, оптимальний результат має бути отриманий найбільш гуманним способом.

При цьому дескриптивні норми у вигляді етико-економічних максимум не передбачають завершеної, сформованої назавжди системи настанов. Причиною тому є те, що вони виробляються з урахуванням реальних обставин і фактів та можуть (більш того – повинні) бути переглянуті, перевірені для забезпечення найбільш ефективного досягнення поставлених цілей. Саме у цьому можна прослідкувати нерозривний зв'язок етико-економічних максимум з етикою відповідальності.

Адекватна оцінка наслідків прийняття рішення або потенційних дій об'єктивно передбачає знання конкретної ситуації. Водночас готовність прийняти відповідальність на себе потребує звернення до визначальних норм та настанов [1, с. 76].

Підсумовуючи вищевикладене, можемо зробити висновок про те, що *концепція соціальної справедливості визначним чином впливає на зміст норм і правил, створюючи стабільну основу для етико-економічної координації та обмежуючи переслідування інших цілей учасниками системи. Саме це й робить її, систему, більш ефективною та стабільною.*

За відсутності погодження відносно того, що є справедливим, а що ні, господарюючим суб'єктам усе складніше координувати власні дії для досягнення взаємної вигоди.

Як уже зазначалося, характерними ознаками інституціоналізації принципів справедливості є вироблення та прийняття норм і правил. У даному контексті принципового значення

набуває питання природи етико-економічних нормативних орієнтирів. Дискусійним моментом є те, що дане питання стосується проблеми співвідношення формальних і неформальних норм, норм етики та традицій.

Річ у тім, що для сучасного інституціоналізму характерна міцна прив'язка етики до неформальних форм. Така прив'язка фактично нівелює етичний зміст формальних норм. При цьому характерним є поділ етики, економіки і права з віднесенням етики лише до сфери традиційного і морального.

Слід зауважити, що підґрунтям для даної теоретичної настанови є той факт, що до ряду неформальних норм потрапляють звички та звичаї. Саме вони, не маючи формального закріплення в законах або інших письмових приписах, найчастіше виступають мостом між нормами моралі.

На думку Д. Норта, неформальні норми утворюються на основі комплексу ідей, звичаїв, догм, цінностей, етичних стандартів тощо. Подібні норми становлять наше розуміння навколишнього світу, визначають нормативні стандарти та полегшують питання вибору [4, с. 77]. Останні роки неформальні норми користуються неабиякою увагою з боку дослідників економічної науки.

Актуальність даного напрямку дослідження зростає у зв'язку з чисельними проблемами, породженими неформальною господарською діяльністю. Саме така діяльність отримала неабияке поширення в сучасному українському суспільстві. Її проявами є тіньова економіка, корупція, закритість бізнесу та влади (відсутність соціальних ліфтів).

Моральні вчинки, якими керуються господарюючі суб'єкти в конкурентному світі економіки, беруть свій початок зі звичок, звичаїв та традицій. Проте на їх основі не можна пояснити постійну жагу людини до чеснот. При цьому не вдається пояснити бажання людей вчиняти справедливі вчинки навіть у тих випадках, коли сформовані норми моралі, успадковані від попередніх поколінь, уже не відповідають новим умовам і, як наслідок, і вимогам соціальної справедливості.

Зведення етичного лише до звичок та традицій означало би пріоритет тільки однієї сторони основного питання етики, питання про добро та справедливість. З одного боку, етику слід розуміти як поведінку, що відповідає звичаям, які стали нормою або законом завдяки звичці чи традиції та прийнятим формам пристойності [6, с. 29].

Саме тому сукупністю соціально успадкованих норм, що передаються від покоління до покоління, визначаючи вчинки людини, у розумінні звички, звичаю та традиції, є етос.

Якщо дивитися на норми етики з цього боку, то вони виглядають як зовнішні і пасивні. Видається, що суб'єкт підкорюється зовнішній основі дій через примус чи добровільно. Як правило, таким нормам економісти не відмовляють

в інституціоналізації. Причиною тому є те, що інститути більшою мірою пов'язуються ними із зовнішніми нормами. Під інституціоналізацією, своєю чергою, розуміється закріплення такої зовнішньої форми в суспільній практиці.

Однак не можна упускати й іншу сторону основного питання етики. На ньому свою увагу акцентував ще Сократ. Мова йде не про традиційну поведінку, а про те, як людина повинна вчиняти, погодившись із внутрішніми переконаннями та доводами розуму відповідно до власної совісті.

Етос, головним мотивом якого стає імператив «я мушу», породжує нові дії. Їх основою стають не стільки звички, скільки постійне прагнення справедливого суспільного устрою. У порівнянні з умовними вимогами моралі, що ґрунтуються на звичаях та історично усталених законах, в яких відображаються визнані уявлення і право, у даному разі мова йде про етос совісті і розуму. Вказаний етос може вступати в протиріччя з етосом умовного. Однак указане можливе лише за умови, коли усталені норми не відповідають вимогам людяності [6, с. 32].

Таким чином, норми етики можуть мати два джерела, кожне з яких здійснює самостійний вплив на зміст формальних і неформальних норм.

Формальні норми, як і неформальні, можуть формуватися під впливом звичок та звичаїв людей, тобто традиційного, яке включає в себе витоки моральних вчинків. Однаково на зміст формальних і неформальних норм можуть впливати норми етики, які, своєю чергою, були породжені внутрішніми прагненнями людей до справедливості.

Саме тому неформальні норми не наділені монополією на мораль, тоді як формальні не лише можуть, а й мають відповідати вимогам справедливості.

Вказаний підхід змінює поширене в інституціонально-економічній літературі уявлення про норми етики, як про деяке неформальне доповнення до формальних норм і правил. Насправді, формальні норми, відповідно до власного внутрішнього змісту, повинні відповідати принципам справедливості.

Як справедливо зазначає з даного приводу А. Ріх, важливо не принцип людської справедливості підганяти під інститути, що виникли раніше або лише формуються, а навпаки – зробити справедливість вихідним принципом побудови інститутів [6, с. 450].

За умови прийняття подібного підходу вимоги справедливості починають виступати не лише як інструмент зовнішнього впливу на поведінку господарюючих суб'єктів. Вони стають одним із найважливіших факторів влаштування самих формальних і неформальних інститутів. При цьому ми можемо говорити про те, що соціальна справедливість стає інститутом.

Слід зауважити, що інституціоналізація принципів соціальної справедливості містить і економічний аспект.

Людина у своєму житті нерозривно пов'язана із суспільним виробництвом (відтворенням). У силу своїх фізіологічних особливостей усі ми змушені постійно приймати участь у процесі споживання. Однак перед споживанням певного продукту його потрібно виробити.

На перший погляд здається, що споживання є завершальною фазою суспільного виробництва, яке складається з чотирьох фаз: виробництва, розподілу, обміну та споживання. Однак більш ґрунтовне дослідження, як зазначає А. Гриценко, показує, що споживання є не лише однією з фаз, а й виступає внутрішньою фазою самого виробництва. Як зазначає вчений, будь-яке виробництво є споживанням передусім засобів виробництва. Водночас споживання кінцевих продуктів виробництва відтворює саму людину, відновлюючи її сили, втрачену енергію, здатність до праці, тобто виступає як виробництво. Виробництво людини.

Таким чином, не лише виробництво включає в себе споживання, але й споживання є в кінцевому рахунку виробництвом [3, с. 44].

На даному етапі ми вперше ставимо питання щодо місця справедливості в процесі суспільного виробництва. У даному разі ми можемо ставити питання про:

- справедливість способу виробництва;
- справедливість співвідношення спожитих основних засобів і виготовленого нового продукту;
- відповідність затраченої енергії та винагороди, отриманої за працю.

Відповіді на подібні судження є суб'єктивними і залежать від конкретного індивіда. Водночас кожна з можливих відповідей містить об'єктивну основу – оцінку.

Після завершення процесу виробництва отримані продукти праці підлягають розподілу між учасниками суспільного виробництва. На перший погляд, наступним етапом суспільного виробництва є винятково процес розподілу. Тим не менш, як вже було показано вище, всі фази є взаємопов'язаними. Розподіл, перш ніж стати розподілом продуктів праці, виступає як внутрішній розподіл процесу виробництва. Як приклад можна привести розподіл засобів виробництва чи людей по різних сферах діяльності. Подібний розподіл, включений у саму фазу виробництва, є визначальним щодо розподілу результатів суспільного виробництва [3, с. 44].

Питання справедливості актуалізується з новою інтенсивністю в момент дослідження причин отримання одними людьми заробітної плати, а іншими – прибутку чи дивідендів та їх співставлення.

Як було показано вище, оцінка є об'єктивною основою під час пошуку відповіді на питання «що є справедливість?», а отже, категорія справедливості є категорією оцінки.

Використання концепції справедливості на практиці потребує застосування певного критерію. Такий критерій потрібен як покрокова

процедура порівняння з ним, установлення тотожності (рівності йому).

Проте рівність, яка досягається за рахунок дотримання соціальної справедливості у суспільстві, не є ототожненням з кількісною та якісною одноманітністю.

Рівність у межах справедливості проявляється як складне співвідношення. Рівність кількості серед рівних по якості може вважатися справедливою, тоді як рівність кількості за нерівності якості – далеко не завжди. Рівність поточного стану і потік, з одного боку, не можуть бути порівняні з рівністю в минулому чи майбутньому. З іншого боку, рівність попереднього стану, яку можна трактувати як рівність вихідних можливостей, може бути визнана справедливою [2, с. 43].

З огляду на те, що рівність виступає як складне співвідношення, можемо виділити такі її види:

- абстрактна рівність;
- рівність за критерієм основи;
- рівність за принципом поділу.

Найпростішим видом рівності є абстрактна рівність, яка проявляється в однаковій кількості та на практиці представлена зрівняльним розподілом.

Більш складним видом є рівність за критерієм основи. Її можна визначити як рівноцінну винагороду за рівноцінну працю. Хто більше працює, той більше отримує доходу. Із точки зору абстрактної рівності подібний розподіл виступає як нерівний та несправедливий. Водночас, з огляду на трудовий вклад особи в процес суспільного виробництва, такий розподіл є рівним, а отже – справедливим. Це вже не абстрактна, а більш конкретна рівність. Рівність по критерію основи має певні особливості. Зокрема, серед них можна виділити факт того, що в її основі знімається протиріччя, яке виражає сутність явища, виділену з явища та застосовану до нього як вище мірило. Крім того, критерій потребує розвитку та диференціації.

Найскладнішим видом рівності є рівність за принципом поділу.

Її визначення базується на законах архітекtonіки, фундаментальної структури цілісних систем, що дає змогу адекватно відобразити їх сутність. Така рівність побудована за законами гармонії [2, с. 44].

Виділення об'єктивного критерію, необхідного для практичного застосування концепції соціальної справедливості, дає змогу визначити її як категорію.

Інститут соціальної справедливості – система правил і норм, яка забезпечує відповідність оцінки результатів діяльності об'єктивним основам рівності суб'єктів у реалізації такої діяльності.

Висновки. Таким чином, концепція соціальної справедливості, визначним чином впливаючи на зміст норм і правил, створює стабільну основу для етико-економічної координації та обмежує переслідування інших цілей учасниками системи.

Водночас виокремлення етапів інституціоналізації принципів соціальної справедливості дає змогу ідентифікувати функції, які виконує інститут. Як було зазначено, інституціоналізація принципів соціальної справедливості крім морально-етичного містить і економічний аспект, пов'язаний із процесом суспільного виробництва.

Спираючись на економічний аспект процесу інституціоналізації принципів соціальної справедливості, було запропоновано авторське визначення інституту соціальної справедливості.

Запропоноване визначення, включаючи в себе аспекти, викладені вище, повною мірою розкриває зміст інституту, що сформувався в процесі інституціоналізації принципів соціальної справедливості.

Функції інституту соціальної справедливості, ідентифіковані в ході цього дослідження, стануть предметом подальших досліджень у цьому напрямі.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Вахтина М.Л. Институциональные основания справедливой рыночной экономики / М.А. Вахтина. – Самара : Самарский научный центр РАН, 2013. – 255 с.
2. Геєць В.М. Політичні й інституціональні засади справедливості та усталеності соціально-економічного розвитку / В.М. Геєць, А.А. Гриценко // Європейський вектор економічного розвитку. – 2012. – № 2(13). – С. 41–46.
3. Гриценко А.А. Развитие форм обмена, стоимости и денег / А.А. Гриценко. – К. : Основа, 2005. – 192 с.
4. Норт Д. Институты, институциональные изменения и фракционирование экономики / Д. Норт. – М. : Начала, 1997. – 190 с.
5. Норт Д. Институты и экономический рост: историческое введение / Д. Норт // THESIS, 1993. – Т. 1. – Вып. 2 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://igiti.hse.ru/data/149/314/1234/2_1_4North.pdf.
6. Рих А. Хозяйственная этика / А. Рих. – М. : Посев, 1996. – 810 с.